

Bálint Péter

„Miért akartok megölni engem?”

A MESENARRATÍVÁK TESTVÉRGYLKOSSÁGAINAK HERMENEUTIKAI VIZSGÁLATA

A Joel Nolette – Steven A. Hunt szerzőpáros emlékeztet bennünket arra, hogy „a testvérek közötti versengés, sőt a testvérgyilkosság a Szentírásban gyakran felmerülő témák”.¹ Voltaképpen mindazon mesevariánsokban, melyekben a hősnek fivéréi vagy nővérei (esetenként mindkét nemű testvérei) vannak, megtalálható a testvéri rivalizálás, a féltékenység, az irigység, a hatalmi versengés motívuma, az elmérgesedett konfliktust megoldani vágyó gyilkossággal együtt. E konfliktusok eredetéről René Girard állapítja meg egy helyütt: „A mimetikus versengések olyan heves formákat ölthetnek, hogy a vetélytársak kölcsönösen ellehetetlenítik egymást: elragadják a másik tulajdonát, elcsábítják a másik asszonyát, s végül a gyilkosságtól sem riadnak vissza”.² Noha semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy – közösségben élő ember lévén – a mesemondó hétköznapi/családi tapasztalatában is jelen vannak ezek a „rivalizáló konfliktusok”,³ nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy mind a bibliai történetbeszélések [„Ézsau meg akarta gyilkolni öccsét, József testvérei a halálát akarták, Saul fegyveresen üldözte Dávidot”]⁴, mind az átörökített szóbeli hagyomány egyszerre működtetik a képzeletét és emlékezetét, amikor narratívája központi témájául választja. A mesenarratívákban megjelenített „rivalizáló konfliktusok” a nagycsaládon belül elfoglalt különböző státuszok, az anyagi javak birtoklásának, a szorgos munkavégzésnek és takarékos beosztásnak, a jó- vagy balszerencsének, a gyermekek számának vagy éppen a gyermektelenségnek, a lokális közösség erkölcsi rendjéhez igazodásnak, a tapasztalati tudásnak az eltérő voltából vezethetők le. Kiváló folkloristánk, Görög-Karády Veronika – aki a magyar és cigány, illetve a bambara népmesék kutatója – a lélek sötét mélyéről felszakadó, gonosz indulatokat szabadon eresztő „vagyttörténeteknek” adja meg a magyarázatát: „e mesék egy része megkérdőjelezi a szülői szeretet általános érvényét és tágabb értelemben kétségbevonja, megtépázza a családon belüli kapcsolatok kölcsönös szereteten, bizalmon, szolidaritáson, egymás iránti lojalitáson alapuló viszonyrendszerét”.⁵ Az úgynevezett „vagyttörténetek” megértését – Paul Tillich olvasatában – mindenekelőtt azzal kell

-
- 1 „sibling rivalry and even fratricide are such common themes in the Scripture”. Joel Nolette – Steven A. Hunt, *The Brothers of Jesus: All in the Family? = Character Studies in the Four Gospel. Narrative Approach to Seventy Figures in John*, szerk. Steven A. Hunt – D. Francois Tolmie – Ruben Zimmerman, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 2013, 242–243.
  - 2 René Girard, *Látám a sátánt, mint a villámlást lehullani az égből. A kereszténység kritikai apológiája*, ford. Sujtó László, Atlantisz, Bp., 2013, 26.
  - 3 *Uo.*, 23.
  - 4 Paul Beauchamp, *A zsoltárok világa*, ford. Vajda András, Bencés, Pannonhalma, 2013, 76.
  - 5 Görög-Karády Veronika, *A cigány mese és Babos István meséi világa = Szuhay Péter, A három muzsikus cigány. Babos István meséi. Babócsai cigány mesék*, Európai Folklor Intézet–L’Harmattan, Bp., 2003, 46.

kezdenünk, hogy reflektálttá tesszük a *vágyakozást a kísértés állapotában*: „Vágyakozás nélkül nincs kísértés, a kísértés viszont éppen az, hogy a vágyakozás érzékiségbe csaphat át. A tiltás szerepe az, hogy megakadályozza a vágyakozás átlépését az érzékiségbe”.⁶ A mesemondók – ha cseppet sem olyan magabiztos tudással, mint az írástudó prédikátorok rendelkeztek a Törvényről [Jn 7,17-19] – tudatában voltak az ősi kollektív tiltásoknak és tabuknak, talán a Tízparancsolat gyakori emlegetéséből, talán a lokális – felekezeti – szóbeli hagyomány sokféle műfajú történetelbeszéléseiből szereztek ismereteiket. A tiltott előzetes tudásának és a hétköznapi létben a vágyakozás valamilyen formájában folytonosan megjelenő kísértésnek a konfliktusa, egymást fölülrírása kétségtelenül alapmotívumnak számít a „vágytörténetekben”. Olyasfajta szociális-egzisztenciális kihívást, családon belüli erkölcsi meghasonlást és törést, hirtelen emelkedést követő gazdasági bukást jelenítenek meg e narratívák a hallgatóság számára, amelyek elrettentő és visszatartó erővel bírnak, és igyekeznek gátat szabni az érzékiségbe való beleveszésnek.

Görög-Karády tanulmányában jogosan veti föl azt a kérdést, hogy a varázsmese műfaján belül nem kellene-e megkülönböztetni egymástól a „pozitív vágyakat mozgatókat” azoktól, „amelyek a mélyen elfojtott, szocializált énünk számára elrémisztő, elfogadhatatlan, tilos vágyak és tabu alatt álló cselekedetek megvalósítását célozzák”.⁷ Bár ez a fajta klasszifikáció a „vallásos mesék” – vagy ahogy Nicole Belmont nevezi: „keresztényiesített változatok” [*versions christianisées*]⁸ – esetében is megfontolásra méltó és helytálló lehetne, csak éppen nem vinne közelebb eredeti szándékunkhoz, ti. hogy a „vallásos” vagy csak „vallásos vonzatokkal rendelkező” mesenarratívákban az egyes bibliai szövegeket, a sok-sok szájból elhangzó példázatokat, a lehetséges Jézus-párhuzamokat feltárjuk. Mivel a tilos/tiltott vágyak megszegésénél, az ember sátáni természetére jellemző gonosz indulatok sokféle ábrázolásánál, a családon belüli erőszakos cselekedetek bemutatásánál sokkal lényegesebb elemei a vallásos meséknek: a bűnbakállítást követő szenvedéstörténetek és megbocsátások elbeszélése, a kegyetlen gyilkosok gaztettének leleplezése és a segítőlények sugallatos tanácsainak interpretálása, illetve a hős „valamiképpen feltámasztásáról” és a királyvá válása utáni rend helyreállításáról – mint a közösségi üdvtörténet lehetséges módjáról – szóló narrációk. Jelen tanulmányban a Görög-Karády által megnevezett tiltott cselekvések és kegyetlenségek sokféleségéből – melyeket más írásaimban érintek – csak a bestiális testvérgyilkosságra kívánok fókuszálni.

A mesenarratívákban a két idősebb fivér mindig talál valamiféle közös indítékot és nevezőt arra nézvést, hogy miért, milyen indokkal, sőt milyen módon gyilkolják meg az édes öccsüket, aki – számukra csak utólagosan bizonyított tényként – rendkívüli képességeinél, éberségénél fogva, s nem utolsósorban egy öregtől [férfitől vagy nőtől] kapott tudás megtartása okán rendre megoldja a megalapozó történetben kijelölt feladatot, mi több, útban hazafelé meg is váltja/felszabadítja őket fogságukból. A gyanútlan kisebbik fiú részéről testvérei irányába megnyilvánuló *bizalom* egyszerre

6 Paul Tillich, *Rendszerezés teológia*, ford. Szabó István, Osiris, Bp., 2002, 332.

7 Görög-Karády, *i. m.*, 46.

8 Nicole Belmont, *Vertu de discrétion et aveu de la faute. A propos de la christianisation du conte type 710 = Uő., Mythe, conte et enfance. Les écritures d'Orphée et de Cendrillon*, L'Harmattan, Paris, 2010, 306.

a legtermészetesebb, legőszintébb és a legsérülékenyebb érzelmmegnyilvánulás. A bizalom szó jelentése az értelmező szótár szerint: „Vkinek az olyan személyre irányuló érzése, akinek becsületességéről, helytállásáról, jó képességeiről, szándékainak helyességéről, segítőkészségéről meg van győződve, akiben bízik”⁹ –, ennek szellemében is a kisebb fiú okkal-joggal veti töretlen bizalmát testvéreibe. A bizalom egyfelől a vérségi kapcsolat, a széttéphetetlen összetartozás érzetének megerősítésére irányul [a magyar szóösszetétel: test-vér jelzi az egy-ségből származás tudatát], másfelől a lévinasi rezponzív-etika példázatát állítja a hallgatóság elé. A mesenarratívában a bizalom – mely a szeretet megnyilvánulása – a közös feladatmegoldáson nyugvó, jövőre vonatkozó cél elérésének elengedhetetlen feltétele, ekként a bizalom a lehetőségfeltétel megragadásában való reménykedés és hit egyszerre,¹⁰ ezért nem lehet szemernyit sem kételkedni benne; sem az ellenséges protagonisták kísértése, sem a tanácsadó megfogadásra szánt intelmei ellenére nem lehet elbizonytalanodni benne. „Élnek, mert [a betyárcsárdában a betyárok a két bátyot] élve akasztják föl, de azért csak ott szenvedtetik őket. Hát a te bátyád ott van mind a kettő. De ha akarod, kiválthatod őket, mert pénzed van, mert azért a két liter borért meg tudsz fizetni, amit ők tartoznak a csárdásnak. De én azt mondanám mégis, hogy hagyd őket ott és te folytasd az utadat tovább, mert bajba kerítenek.”¹¹

A testvérszeretet nyíltsága, kikezdhetetlensége, idegenekkel szembeni meghatványozódása olyasfajta összetartó erőt kölcsönöz a testvéri közösségnek, hogy a felekben külön-külön is felülír minden kétséget, mely a másik esetleges cselvetése, ártó szándéka, kétszínűsége gyanúját egyáltalán felvetheti. A bizalom olyan lelki fundamentum, melyet a másikkal közösen/együtt érzett társiasság, bibliásan szólva a testvériesség bizonyossága alapoz meg, még ha nem is lehet olyan szilárd, mint az Úrba vetett bizodalom [Zsolt 40,5]. A bizalom, szoros összefüggésben a szeretettel, nem igényel folyton-folyvást szóbeli igazolást, ugyanis a család kötelékében,¹² a testvériességben szerzett kötelék, a buberi „megismerés” révén [ami „egy kétoldalú folyamatban részt vevő partnerek bizalmas érintkezését jelenti”]¹³ a barát/nak/kedvesnek egyszer adott szó/eskü érvényessége mindaddig tart, amíg az egyik fél nem vét ellene súlyosan és visszavonhatatlanul, tisztátalanná téve a vérségi/szerelmi kapcsolatot, voltaképpen a szószegő száját. Ám Lajos igencsak kacifántos című meséje [*Egy királynak született legelsőbe két ikerfia, két év múlva a királynénak megént született két gyermeke, az egyik fiú, a másik jány lett*]¹⁴ a testvérszeretethez ezt a feltétlenségét és kölcsönösségét mutatja föl erényként. Miután a három fiú külön-külön szolgálatba állt, s az egyik egy aranykáposztát, a másik egy furulyát kapott – ez utóbbit ellopta tőle egy ember –, a harmadiknak kiütötte a szemét a hollókirály, úgy döntenek, hogy

9 A magyar nyelv értelmező szótára, I. A–D, Akadémiai, Bp., 1978, 635.

10 Tillich, i. m., 468.

11 *Az éneklő madár* = Dobos Ilona, Gyémántkígyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi, Szépirodalmi, Bp., 1981, 206–207. (Ordódy József meséje).

12 „A szülők különválását, a családi megosztottságot, a családi összetartás meggyengülését okozhatja az, hogy nem vallanak mindnyájan azonos hitet, hogy távol kerülnek egymástól a térben, illetve, hogy különböző társadalmi kategóriákba tartoznak.” Maurice Halbwachs, *Az emlékezet társadalmi keretei*, ford. Sujtő László, Atlantisz, Bp., 2018, 208.

13 Martin Buber, *A próféták hite*, ford. Bendl Júlia, Atlantisz, Bp., 1991, 142.

14 Erdész Sándor, *Ám Lajos meséi*, I., Akadémiai, Bp., 1968, 255.

a káposztával kereskedni kezdenek, mert: „– Hohó, testvérek, ez egy vagyon! Most már a káposztát áruba vetjük, eztet mink eladjuk, niézzétek csak meg, hogy milyen gazdagok leszünk! – mondta a három egytestvér. – Nem baj, hogy csak én magam kerestem, a tiétek megsemmisült a keresetetek, megosztozunk a kereseten, mert egytestvérek vagyunk!” [255.] [kiemelés – B. P.]

A féltékenység, gyűlölet, önzőség, irigység, – a Livius által „öröklött betegségnek” nevezett – hatalomvágy,¹⁵ fősvénység [ez utóbbi kettőnek Beauchamp szerint *halál* a neve] valamennyi meseszituációban [mely a „mimetikus versengést” állítja előtérbe] a gonosz szándékból és előre eltervezett rontásból elkövetett gyilkosság elemi bosszúját váltja ki a fivérekből [s olykor a lánytestvérből]. Ez a józan ész és testvéri köteléket felülíró óriút indulat elképzeltelhetlen, sőt a jóslat, az intellektus ellenére is hihetetlen a kisebb fiú számára: ezért is hagyja figyelmen kívül az eladdig őt útjában segítő, bizalmát bizonyító tanácsadó jóindulatú figyelmeztetését, a gyilkos szándék anticipációját. Hősünknek ugyanis nem képezi gondolkodása tárgyát sem a féltékenység, sem a gyűlölet, sem a bosszú. De vajon miért is képezné, amikor éppen azzal van elfoglalva, hogy – miután megszerezte azt a tárgyat, melyet apja [vagy valaki más] kért tőle, és megtalálja leendő feleségét – hazafelé tartva felszabadítsa fivereit az elátkozottság, a provizórikus vagy valóságos halál állapotából? Miért is hinné el, hogy fiverei – akiről biztosan tudja, hogy szeretik őt – olyan elképzeltelhetlen *pálfordulaton* mehetnek át, mely a rivalizálás megoldásaként a gyilkosság ősi-elementáris ösztönét váltja ki bennük? A gyűlölet zsigerekig ható erejét, az eszméletvesztést előidéző hatalmát nem lehet másként megérteni – a vizsgált szövegek legalábbis ezt tanúsítják –, csak a „bűnbakság” szerepének személyessé tett tapasztalata révén: ennek hiányában válik sebezhetővé és sérülékennyé a kisebb fivér bizalma, s rajta keresztül fizikai léte. René Girard a testvérek között fellépő és egymás elpusztítására ösztökélő gyűlöletnek megadja a magyarázatát: „Azonosságuk az azonosság gyűlölete közepette jön létre. Ez a végletes pillanat ölt testet a mitológiában szereplő ikrekben vagy egymással ellenséges testvérekben, amilyen például Romulus és Remus. Ezt nevezem az *alteregók* küzdelmének”¹⁶.

A *Keresztyén bibliai lexikon*ban azt olvashatjuk a gyűlöletről, hogy: „Isten törvénye tiltja a másik ember gyűlöletét [3Móz 19,17; 5Móz 19,11k], és súlyosan megbünteti ezért [4Móz 35,20]. Még akkor sem megengedett a gyűlölet, ha ok lenne rá. Minden ellenséges indulatra a szeretet legyen a válasz [Lk 6,27]. A Krisztustól nyert világossággal és új étellel nem járhat együtt a gyűlölet [vö. 1Jn 2,11; 4,20]”¹⁷. Szeretve lenni legelőször azt jelenti, hogy az „Úr veled van”, tehát gyűlölködő, gonoszkodó, acsarkodó ellenfeleivel szemben a szeretettel adományozottban nincs semmiféle félelem, mert tudja – vagy reméli –, hogy az Úr érdemeik szerint bünteti meg a gyűlölködőket. Másodsorban a szeretve lenni létállapot olyan szeretetlenségéből fakad, mely megbonthatatlan, kölcsönös, lélekből jön és soha meg nem törelik, ahogy Sámuel írja: „És szövetséget kötött Jónátán Dáviddal, mert úgy szerette őt, mint önmagát” [1.Sam. 18,3].

15 Livius, *A római nép története a város alapításától*, I., ford. Kiss Ferencné, Európa, Bp., 1982, 19.

16 Girard, *i. m.*, 39.

17 <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/g-gy-C9D14/gyulolet-C9DA7/>

Paul Beauchamp töpreng el a gyilkossági szándékon János evangéliumának egy passzusát górcső alá véve: „Jézus így szólt a tömeghez: *Miért akartok megölni engem?* – A tömeg ezt felelte: *Ördög van benned, ki akarna megölni?* Valóban, aki gyűlöli testvérét, az embergyilkos [1Jn 3,15],¹⁸ még ha nem is tudja”.¹⁹ A küldetés és identitást feltáró jézusi beszédek a hallgatóság emlékezetében rögzült tiltásokat idézik föl: megszegte a sabbatot [„Ez az ember nincsen Istentől, mert nem tartja meg a szombatot” [Jn 9,16]], Istennel tette magát egyenlővé²⁰, ezért szép lassan – a templomi előljárók hathatós közreműködésének köszönhetően – fogalmazódik meg bennük a közösség elleni izgatásnak, a nyugalom megzavarásának a vádja, ami éppen megfelelő a bűnbak-szerep kijelölésére és a leendő áldozat elfogadására. [„Nem jól mondjuk-e mi, hogy te Samaritánus vagy, és ördög van benned?” [Jn 8,48]; „Ördög van benne és bolondozik, mit hallgattok reá?” [Jn 10,20].] Mint látjuk, a bibliai textusokban is hangsúlyos, hogy olyan embert akarnak megölni, aki az igazságot elbeszélte a hallgatóságának,²¹ beleértve a rokonait is – „de igaz az, a ki küldött engem; és én azokat beszélem a világnak, a miket tőle hallottam vala [Jn 8,26] –, s a bűnbakáldozásnak a scenáriójában a tanítványok is részt vesznek, ahogy Girard jegyzi meg: „Jézus arra figyelmezteti tanítványait, hogy így vagy úgy, de valamennyien áldozatul fognak esni a tömeget hatalmába kerítő fertőzésnek és az üldözők oldalára állva fognak részt venni a keresztre feszítésében”.²²

Ám sem Jézust a körülvevő sokaság, sem a mesehőst környezete (testvérek, szülők, barátok) nem értették, vagy még inkább nem akarták megérteni az ő igazságát, mindaddig, amíg bizonyosságot nem tesz róla, akár úgy, hogy jeleket mutat meg [vö. Tamás esetét vagy a mesehőst, aki előadja a királynak a levágott sárkány nyelvét]. Az igazság kimondásának a vágya [vö. *Nemtudomka*-variánsok] vagy éppen az igazságkimondást követő bosszútól való félelem [vö. *Az álmát eltitkoló fiú*, *A madarak nyelvét értő fiú*-típusú meseváltozatok] sorra megjelenik a mesevariánsokban, mivel a szülők, a testvérek, a hős mellé szegődött barátok kételkednek abban az igazságban [tudásban, bölcsességben], melyet a hős álmában vagy egy segítőlénytől elsajátított, és amit nekik akar átadni: *megtanítani*, ezt éppoly provokatív gesztusnak vélik, mint Jézus Templomban való tanítását a zsidók,²³ kétkedésüket/hitetlenkedésüket azzal igazolják a maguk számára, hogy igaztalan és hazug beszédként aposztrofálják az elhangzottakat. Ezért a hős környezetében lévők egyszeriben ellenségesen kez-

18 „A ki gyűlöli az ő atyjafiát, mind embergyilkos az; és tudjátok, hogy egy embergyilkosnak sincs örök élete, a mi megmaradhatna ő benne.” [1. Jn, 3,15]

19 Beauchamp, *i. m.*, 76. – továbbá: János evangéliumában számos más helyen is szó esik a „megölés” vágyáról: [1] „Galileában jár vala Jézus; mert nem akar vala Judeában járni, mivelhogy azon igyekezének a Júdeabeliek, hogy őt megöljék” [Jn 7,1], hiába is biztatják az ő atyjafiai – akik nem hisznek benne, sőt ellenségesen is viselkednek vele szemben –, menjen föl, hogy lássák az ő dolgait, melyeket cselekszik. [2] A Beauchamp-idézetben előforduló szövegrész [Jn 7,19-20]; [3] „Tudom, hogy Ábrahám magva vagytok; de meg akartok engem ölni, mert az én beszédemnek nincs helye nálatok” [Jn 8,37]; [4] „Ámde meg akartok engem ölni, olyan embert, a ki az igazságot beszéltem nektek...” [Jn 8,40].

20 Uo., 211.

21 „dire toute la vérité” [Mk 5,33] Daniel Marguerat, *Entrer dans le monde du récit = Quand la Bible se raconte*, [sous la direction de D. Marguerat], Éditions du Cerf, Paris, 2006, 31.

22 Girard, *i. m.*, 40.

23 Xavier Léon-Dufour, *Lecture de l'Évangile selon Jean*, I-II., Seuil, Paris, 1990, 218.

denek viselkedni vele szemben: a szülők elüldözik otthonról, szószegéssel vagy titkolózással vádolják, a testvérei irigységből és sóvárgásból²⁴ halálba hajszolják, a barátai – a megszerzett javak után – alkalmas pillanatban cserben hagyják, sőt, mivel természeténél fogva jámbor módjára viselkedik: a hiúságában sértett király és a hős sógorai szégyenletes létállapotba [zárkába, pulykaóiba stb.] taszítják. Ám amikor az utóbb említett narratívák valamelyikében újból feltűnik egy hasonmás alakjában – akit vas/réz/arany vértete és/vagy új emberré változása miatt nem ismernek föl rokonai vagy sógorai –, egyenesen csodálják, kegyét lesik, minden kérését teljesítik, még ha az megalázó is számukra, hiszen a hős a szégyen bélyegét üti rájuk. Mintha elfeledtek volna az „eredetit” korábban kiközösítő, tőle elkülönözni vágyó énükről, s abban a mimetikus erőszakragályban való részvételükről, amely egységbe kovácsolta őket, s igyekeznek – a számukra ismeretlen identitást képviselő – ember szolgálatába állni, minek következménye a hős által kinyilvánított igazságelbeszélésében feltárt gonosz tettükért való bűnhődés. Görög-Karády pontosan határozza meg az igazságelbeszélés funkcióját: „a hős valódi identitása és igazsága úgy tisztázódik, hogy ő maga számol be kalandjairól, az átélt megpróbáltatásokról, elsorolja érdemeit és leplezi le történetével a jelenlévő, vagy már megölt ellenfelek galádságát”.²⁵

Ne habozzunk kimondani a mesenarratívákat faggatásunk közben, hogy aki bármilyen aljas vágytól, gonosz indulattól vezérelve gyűlöli a testvérét, az egyben megveti a nemzőapját és a szülőanyját is – már ha van, és nem árva –, mert azt feltételezi róluk, hogy kárára osztják meg a szeretetüket, az elsőszülött jogát, ezáltal arra készítik őt, hogy gyanakodjon, alakoskodjon, ártani akarjon a másíknak, kiváltképpen így van ez azokban a variánsokban, ahol a kisebbik képes a szülői és közösségi elvárásoknak megfelelni, pontosabban egyedül ő képes erre. Ha a Beauchamp-idézetben elmerengünk, az a kérdés vetődhet fel bennünk: kiben van, kinek a szívében talált szálláshelyet az ördög: a gyilkossági szándékot feltételezőben, vagy az azzal megvádoltból álszent módon szinte azonnal vádlóvá előlépőben? Az ördög nem aluszik – ahogy a mondás tartja – a mesenarratívákban sem, hamis és vádló beszédével folyton rést üt a szülői és testvérszereteten, az összetartozáson és bizalmon, elmélyíti a viszályt és nem enged teret a békítő szónak, addig feszíti a húrt, míg az irigy, féltékeny, hataloméhes testvérekből föl nem szabadítja a gyilkosság örületét. Ezt a sátáni tettet – melyet az újszövetségi textusokban Jézus – a mesenarratívában Isten egy „küldöttének” segítségével a hős leplezi le: letaszítván trónjáról a Sátánt.

Számos mesevariáns megalapozó eseménye emlékeztet bennünket a bibliai József és testvérei történetére, melynek kapcsán Wolff vizsgálatunk tárgya szempontjából figyelemre méltó kijelentést tesz: „József története úgy beszél a fivérek közötti gyűlöletről mint féltékenységről [1 Móz 37,3-11] és elbeszéli, hogy az ellenségeskedések Isten vezetése alapján megbocsátássá alakulnak át [50,15-21]”²⁶. Valóban azt látjuk, hogy a „vágytörténetekről” szóló mesenarratívák performatív nyelvezete és argumentatív

24 André Wénin, *Lire la Genèse comme un récit. Quelques clés = Quand la Bible se raconte*, 55.

25 Görög-Karády, *i. m.*, 44.

26 Hans Walter Wolff, *Az Ószövetség antropológiája*, ford. Blázi György, Harmat, Bp., 2003, 227. – vö. még: „Lorsqu’il retrouve ses frères, Joseph cherche le moyen d’instaurer la fraternité à l’échec de laquelle il a d’abord contribué. Il doit pour cela trouver la voie d’une parole juste entre eux et lui.” Wénin, *i. m.*, 62.

célzata erre a gyűlöletet megbocsátással átalakításra fókuszál. Éppen ezen a ponton mutathatunk rá a „vallásos”, vagy a „keresztényiesített” mesenarratívák lényegére: a bűnmegvallás és a megbocsátani tudás, a gyűlölködést mindenkor legyőző felebaráti szeretet és az arcmására teremtettség beteljesítésének morális erényére.

A testvérgyilkosságról vagy féltékenységről szóló mesenarratívák faggatását érdemes rögtön az elején kezdeni, amikor is a három fivér eleget akarván tenni a szótlanágba és búskomorságba mélyedt, rejtélyes betegségben szenvedő apjuk óhajának, ígéretet tesznek neki, hogy vissza- vagy megszerzik a szívének oly’ fontos és hiányzó tárgyat. Az ígérettevés pillanatában az idősebb fivérek egészen egyszerűen ostobának, hülyének, együgyűnek, bolondnak tekintik öccsüket,²⁷ aki ezt a sértést nem veszi – mondhatni eléggé – komolyan, sőt, arra inspirálja őt, hogy bebizonyítsa testvéreinek rátermettségét, rendkívüli erejét, leleményes észjárását. Ebben a bizonyítási vágyban ne keressük az önhittség vagy a gőgösség nyomát, sokkal inkább a feltétlen bizalomszerzés és létének helyén kezelésére tett szándékot ismerjük föl. Ám az útjuk olykor időben – mivel külön-külön indulnak el –, olykor az útelágazás terében válik el, ki-ki a maga jó szerencséjére bízva keresi saját útját: végtére is sorsát. A mesemenet logikája szerint a két idősebb fivér már az út elején magára haragítja a váratlanul elébük toppanó segítőlényt azzal, hogy visszautasítják szimbolikus kérését, ami valójában morális próbatétel; vagy egy kocsmába tévedve eldorbézolják pénzüket, és később csak a legkisebb által megfizetett váltságdíj fejében szabadulnak fogságukból [tetszhalálukból]. Azt mondhatnánk egyszerűen róluk: *rossz útra tévedtek*, ha a valóságban létezne rossz út; ehelyett inkább morális vétségük: önzőségük, idegen iránti megvetésük, gőgösségük, mulatozásra való hajlandóságuk vonzatát kell látnunk eltévelyedésük hátterében, aminek veszélyeire a prédikátor Szenci Molnár figyelmeztet: „De mihelt az részesegeskedésre és testi gyönyörűsége adta magát, az ő jóságos dolgaiban menten haió törést szenvedett, és rut, vad és fertelmes emberré lőtt”.²⁸

A legkisebb fiú nem mérlegeli, hogy melyik a rövidebb vagy hosszabb út, magatartására jellemző, amit Kerényi Károly mond:

Az utazó útközben van otthon, magán az úton, amely itt nem a föld két meghatározott pontjának összekötője, hanem külön világ. Az ösvények ősrégi világa ez, a tenger 'nedves ösvényeinek' (*hügra keleutha*) világa is, mindenekelett azonban az igazi földi utaké, amelyek nem vágják át nyílegyenesen és könyörtelenül a tájat, mint a római hadiutak, hanem a kígyó mozgásához hasonlók, ésszerűtlen hullámvonalakat vetnek, egyszerre idomulnak a tájhoz, és fölötte lebegnek, s ennek ellenére *mindenüvé* elvezetnek. Hiszen a mindenfelé nyitottság a lényegükhöz tartozik.²⁹

27 „Az egyik olyan esztelen volt, eszelősnek tartották, az nem ment el. Azt mondta, hogy ő még nem megy el. No, annak, a király meg is bocsátott, mivel olyan eszelős volt, ezt bolondnak tartották, hogy az ne menjen el, azt otthol tartotta, visszatartotta a király”. *Vörösülepű vitéz* = Dobos, *Gyémántkígyó*, 297.

28 Szenci Molnár Albert, *Discursus de summo bono [Értekezés a legfőbb jóról]*, s. a. r. Vásárhelyi Judit, *Régi Magyar Prózai Emlékek*, IV., szerk. Tolnai Gábor, Akadémiai, Bp., 1975, 106.

29 Kerényi Károly, *Hermés a klasszikus hagyományban* = Uő., *Mi a mitológia?* Szépirodalmi, Bp., 1988, 70.

E meghatározásban nem csak az a perdöntő számunkra, hogy az erdei út mindenfelé nyitott, hanem az is, hogy ti. maga a kisebb fiú nyitott lelkében minden szembejövő lény – legyen az ember vagy állat – irányába. Természetében a nyitottság mellett még számos jelentős vonást pillanthatunk meg – bármennyire is tagadják a folkloristák személyének összetett voltát – mint például: az erdőben őt megszólító öregemberrel való kedvességet és jámborságot; az idegennel szembeni tartózkodás helyett az el- és befogadást; a felé irányuló komoly beszéd iránti megértő magatartást; a rá leselkedő halálos veszélyekkel szembeni törekvést és elszántságot; a neki rendelt szerető kiváltotta kölcsönös felelősségvállaláson nyugvó szeretetet. Ezek mind-mind olyan meghatározó keresztényi erények, amelyek nélkülözhetetlenek a hős telosának eléréséhez, mivel nem az istenek ivadéka, legfeljebb az Isten, az égiek pártfogoltja.

A testvérgyilkosság³⁰ okairól és elkövetési módjáról minden egyes variáns másként számol be, ugyanannak az *ősbűnnek* más-más interpretációját adják a mesemondók: „– *Hát illik az, hogy a legkisebbik házasodjon meg legelébb?* Űk, azt mondja, ha lelipnek a földről, se kapnak olyan gyönyörűt. Elhatározták, hogy megölik. A legnagyobb királyúrfi hátramaradt, a fiatal pedig észre se vette, csak neki suhintott a kardjával, s leütte a fejét”.³¹ [kiemelés – B. P.] Az egyik ketesdi mesében a fivérek a szokásjog megsértését nevezik meg aljas indítékuk igazolására: a házassági rend felrúgásával vádolják meg öccsüket, aki „nem illő” módon előzte le őket, ráadásul „olyan gyönyörűt” kapott, amilyent ők nem is remélhetnek.³² Mindenekelőtt ebben az összeesküvésben meg kell látnunk a két fivér [másutt két nővér] pártútokre/kiközösítőkre oly jellemző vonását: egy adott cél érdekében – a kiközösítendő elveszejtéséért – pillanatok alatt egyezséget kötnek, és azt a közös megállapodást képviselik a világ előtt, hogy: *mi*, ellentétben *ővele*, betartjuk a közösség szokásrendjét, ezért nem érhet bennünket vád, ártatlanok vagyunk, ő viszont bűnös. A hazugsággal – ami a világ megtévesztésére irányul, egyben önáltatás és önfelmentés is – elfedni igyekeznek az emberölés szándékát és tettét,³³ ám amint a gyilkosság nyilvánosságra kerül, igyekeznek eljelentékteleníteni tettüket azáltal, hogy öccsük vélt bűnét felnagyítják, s olybá tüntetik föl, mintha a szokásrend felborítása egyenlő súllyal bírna a legsúlyosabb törvényszegéssel, aminek megérdemelt jutalma szerintük: a halál. Az összeesküvés természetéhez tartozik továbbá az is, hogy az áldozat környezetében lévő szerető, kiválasztott feleség éppúgy a fivérek ármánykodásának áldozatává válik, mint a bűnbak: erőszakosan megfenyegetik és némaságra kötelezik (vagyis a hallgatásával a hazugságban és gyilkosságban való részvételt, a bűn elrejtését várják el tőle), s arra intik, hogy, feledve szerelmét, az idősebb fivér felesége legyen. De miként minden cselszövésre és annak alantasságára fény derül, a némaságra ítélt

30 A testvérgyilkosság = Robert Graves – Raphael Patai, *Héber mítoszok. A genezis könyve*, ford. Terényi István, Szukits, Szeged, 1969, 80–85.

31 A rókaszemű menyecske = Kovács Ágnes, *A rókaszemű menyecske. Ketesdi népmesegyűjtemény*, Kriterion, Kolozsvár, 2005, 262.

32 Babos István meséjében, *A kutyakölyköt szülő királyleányban*, az idősebb nővér hasonlóképpen érvel: „– Hát még nem bántam vóna téged vett vóna el, a középsőt! Vagy engöm. De most három közül pontosan kiválasztotta a legkisebb lánt. S micsoda szégyen miránk, hogy mink a két legöregebb meg mögmaradt.” Szuhaý, *i. m.*, 109.

33 René Girard, *Mi rejtve volt a világ teremtésétől fogva*, ford. Lisztes Gábor és Szalay Gabriella, L'Harmattan, Bp., 2013, 169.

vagy az aranymadár megszólal kellő időben, a sátáni tett és a hazugság lelepleződése után mindent bevallanak az apa előtt.

Egy karcsai mesében – mely a Fehérlófia-típusra utal – a három leánytestvérét alvilági fogságukból megszabadító hőst fivérei nem húzzák föl a kútba leeresztett tuskón: inkább visszaejtik, hátha agyonüti őt a nehezék. S amikor a mesében megszokott viszontagságok (griffmadár fiókáinak megmentése és az anyjuk hátán fenti világra repülés) után hazaérkezik, az elveszettnek/megöltnek hitt jelenvalóvá válik, az apja elszámoltatja a lányokat az igazságról, akik – persze utólag – nagy ijedtségükben őszintén mindent bevallanak, ezzel szemben a fivérek az utolsó pillanatig száználmas szavakkal mentegetik gyilkos tettüket: „Sajnos, hogy *így el vótunk vetemedve*, hogy meg akartuk ölni az öcsénket, hogy ki nem mondja, hogy *ú szabadította meg a testvéreinket*. Mer mink akkor *szégyelltük vóna, hogy *ú fiatal, oszt mégis *ú csinálta meg ezt a kiszabadítást**.”³⁴ [kiemelés – B. P.]*

A narratívákban manifesztálódott testvérgyilkosságokat hermeneutikai aspektusból vizsgálva érdemes figyelembe venni Paul Ricœur kijelentését: „A rossz (gonosz) akarat titkának kifürkészése csak kerülő úton lehetséges, csak úgy, ha szemantikailag és exegetikailag vizsgáljuk meg azokat a szimbólumokat és mítoszokat, amelyekben a bűn megvallásának évezredes tapasztalata felhalmozódott”.³⁵ A bűnvallomás, melynek alapja esetünkben az elvetemültség beismerése és a szégyenkezés, egyrészt nem teljes, másrészt nem is egészen érvényes, mert hiányzik belőle a megbánás.³⁶ A mese textusából kiolvasható, hogy amikor a kisebb fiú megjelent, bátyjai „elszomorodtak, mer tudták, hogy *únekik szomorú sorsok lesz most, ha megmondja, hogy mit csináltak vele*”.³⁷ Kerényi Károly hívja föl a figyelmünket a megbánás hiányából fakadó őszintétlen vallomástételre: „A bűnvallomás ugyanis »könnyebb« és az étellel rokonabb, mint a megbánás. A bűnbánat a gyászcsелеkményekkel tartozik együvé, ugyanúgy, mint a bűnvallomás. Lélektanilag is, a kultuszban is úgy van rendjén, hogy a bűnvallomás a bánatra következik”.³⁸ Ennek az igazolását látjuk viszont a mesenarratívánkban, a fivérek inkább saját szomorúvá vált sorsuk miatt aggódtak, minthogy őszinte megbánást tanúsítottak volna. A mesemondó elég humánus büntetést szab ki rájuk, a király csupán számúzi őket: „– No – aszongya az apja –, akkor induljatok útnak. Nem húzom karóba a fejeteket, menjetek, amerre a szemetek viszen!” Ám a számúzetés ez esetben sem pusztán eltávolítás, mely időszakos büntetésforma volna, hanem egy életre szóló kitisztás minden jogfosztottsággal egyetemben.

34 *A király hat gyermeke* = Nagy Géza, *Karcsai népmesék, I.*, Akadémiai, Bp., 1985, 70.

35 Paul Ricœur, *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása* = Uő., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. Angyalosi Gergely et al., Osiris, Bp., 1999, 148. – Vö. még: „A szent szimbólumok ilyenformán az ontológiát és a kozmogóniát kötik össze az esztétikával és morállal: különleges erejük abból származik, hogy látszólag képesek a tényeket az értékekkel a legmélyebb szinten azonosítani, s azt, ami egyébként tisztán létező, átfogó, normatív jelentőséggel felruházi.” Clifford Geertz, *Az ethosz, a világekép és a szent szimbólumok elemzése* = Uő., *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, ford. Andor Eszter et al., Osiris, Bp., 2001.

36 „Amikor mögindultak a lóversenyre, a tizenegy bátyja, térdre esett előtte, bocsánatot kérték tőle. / – Na – aszongya – mög van minden bocsájtva, de az még nem elég – aszongya – a lélek üdvösséghe, hanem most vagyunk tizenketten, menjünk el vitézséget tanulni!” *Szegény ember tizenkét fia*, Szuhay, i. m., 92.

37 *A király hat gyermeke*, 70.

38 Kerényi Károly, *Gondolatok a bűnvallomásáról* = Uő., *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, ford. Kövendi Dénes et al., Magvető, Bp., 1984, 282–283.

Az egyik erdélyi szász népmese, *A két testvér meg a három kutya*, a lánytestvér általi testvérgyilkosságról ad számot; a megalapozó történetben – amely a „gonosz anya”-típusra emlékeztet – az árván maradt testvérpár egy kunyhóba kerül, ahol tizenkét rabló tanyázik öreganyjukkal együtt. A fiú három kutyája segítségével tizenegyet megöl, ám a lopott kincsekkel „kereskedő” szerencsésen megmenekül, akivel a húga összeszűri a levét, ezért a báty büntetésképpen végez az utolsó rablóval is, s a lányt bezárja egy pincébe halott szeretője mellé. Az idő során felerősödő és mulhatatlanná váló bosszúvágy – természete szerint – oly’ mély gyökeret ver az álnokságához testvérgyűlöletet társító lányban, hogy a „zárkájából” kiszabadítás után sem tud megszabadulni kísértésétől, „szemet szemért” alapon mindegyre a gyilkosságra gondol, s végre is hajtja azt.

A fivére most magával vitte a leányt a királyi udvarba, és ő lett az első udvarhölgy. A leány azonban *most sem hagyott fel az álnoksággal*, azt akarta, hogy *fivére meglakoljon azért, amiért őt úgy megbüntette*. Csináltatott a kovácsnál egy éles kést, és ezt beállította a király ágyába. Mikor a király este fáradtan az ágyra vetette magát, a kés pengéje áthatolt a testén, és nyomban meghalt.³⁹ [kiemelés– B. P.]

A gyilkossági szándék áldozata olykor nem maga a testvér, hanem annak a szeretett felesége; a testvér hamis szavakkal vádolja meg őt – ti. hogy elpusztítja a király aranyhalait, a ménését, aztán pedig három gyermekét, holott e galád tetteket mind ő követi el –, aljas számítgatással előbb a gyanú, majd a harag magját hinti el, hogy végtére is a király ne tudjon megbocsátani hitvesének a tettekért, amiként ezt látjuk a Bánságban, egy bukovinai székely telepestől, Balog Györgytől gyűjtött *A szegény feleségű király* című mesében. A király hosszú idő múltán rátalál egy szegény, de nagyon szép lányra, akit feleségül vesz. Ám a király testvére „alattomba állandóan piszkálta, örökké haragudt. S valahogy, hogy kiturja a királyságból, eltalálta magába, hogy vót a királynak egy erőst szép aranyhalas tava, s az teli vót aranyhalakval. Hát mi csináljon, mi csináljon a király testvére, borzasztóan haragudt a király feleségire, hogy hát egy olyan jött-ment, hát hogy ű béturta magát a közikbe, a családba.”⁴⁰ Ezek a lélek mélyéből felbuggyanó, a gyanútlan testvér létére törő, az ősbűnt újra és újra megismétlő, Isten és ember szövetségét a képmására teremtettség szabályainak áthágásával megszegő gyilkos szándékok és aljas tettek térnek vissza rendre e variánsokban. Cifra János egyik hősenek tömör, drámaiságot érzékeltető monológja világítja meg tökéletesen számunkra azt a szomorú gyűlöletmegtapasztalást, mondhatni iszonyatos lelki válságot, melyet a testvérei által megcsalt, a csalás révén bizalmában megrendült ember képes elmondani Isten előtt. „– Édes jó Istenem! Milyen is a testvéri szeretet! Hiszen a testvér is ellensége az embernek! Én már innőt nem menyek suva! Sárkányokkal bár maradtam vóna jó viszonyba, lett vóna kívül beszélgessek, vagy nem tudam, ebbe a sütéség országjába etlen kell pusztuljak.”⁴¹ A vallomásból

39 Josef Haltrich, *A csodálatos fa*, ford. Üveges Ferenc = *Népek meséi*, szerk. Karig Sára, Európa, Bp., 1979, 91.

40 Penavin Olga, *Jugoszláviai magyar népmesék*, II., *ÚMNGY*, XVI., szerk. Ortutay Gyula, Akadémiai-Forum, Bp.–Újvidék, 1984, 186.

41 *Zaharika, Zorila és Zaharia* = Nagy Olga, *Cifra János meséi, ÚMNGY*, XXIV., szerk. Nagy Ilona, Akadémiai, Bp., 1991, 105.

egyértelműen kiderül, ez olyan mély megrendültség, amelyet a zoltárookban találunk: „Szégyenüljenek meg és piruljanak mind, a kik életemre törnek, hogy elragadják azt; riadjanak vissza, gyalázat érje, a kik bajomat kívánják” [Zsolt 40,15]. Csak az tud ily’ égbé kiáltó, panaszló szavakkal beszélni, aki a testvéri bizalommal/szeretettel visszaélés és a hűtlenség tényét elszenvedte. Pedig – válaszolhatnánk Wolffal együtt a mesehős lelkéből felszabaduló indulatra – „[A]z embereknek megadatott, hogy szeretetteljesen kiegészítsék egymást. A rájuk bízott világkormányzás sikerének egyik lényeges előfeltétele, hogy ebben a formában és nem egymással háborúskodva éljenek együtt. Pontosan azért Isten képmása ők, hogy egyek egymással”.⁴²

A testvérszeretethez, illetve az idősebbekért vállalt felelősségnek rendkívül fontos mesevariánsai azok, melyekben a mind testileg, mind szellemileg gyengének hitt kisebbik – mint a *védelmeső* gyermek – éjjel képes ébren maradni, miközben bátyjai alszanak, éberségével mentve meg őket és magát is a rájuk törő ellenségtől, többnyire a sárkányoktól.⁴³ Ugyanebben a védelmeső szerepben tűnik föl előttünk azokban a variánsokban is, melyekben tizenegy testvérével útnak indul,⁴⁴ hogy szolgálatot, vitézséget vagy feleséget keressenek, ám a – még az apja által is – „bolondnak” tartott, öltözetéért, lováért, gyöngeségéért örökké gúnyolt fiú, táltos lova segítségével [a tőle kapott utasításokkal] megmenti bátyjait a tizenkét lányát lóvá varázsoló boszorkány házában időzve: „De a ló megmondta neki, ha még vágja a pallót, kimenjen hozzá. Alighogy ű az istállóból begyűtt, má’ mönt is a boszorkány, kaszával az istállóba. A boszorkány mind a tizenkét lónak a lábát elkaszálta, de az övét. Azután mönt be a szobába, a tizenkét lányát megölte. Azt hitte, hogy a gyerekeket öte meg.”⁴⁵

Az afrikanista etnológus, Denise Paulme írja erről: a hős (a legkisebb fiú) valamenyny variánsban megmenti a bátyjait, miközben a boszorkány lányával együtt alszanak, éjszaka megcserélteti velük a helyüket,⁴⁶ minek következményeként a boszorkány saját lányai gyilkosává válik. „Megtudta a boszorkányasszony, hogy a legények helyett saját lányainak a nyakát vágta el, ő is lóra ült, utána a legényeknek. De azok annyira siettek, hogy amíg kiterjedt a boszorkány rontó képessége, ereje, azon túljutottak.”⁴⁷

A mesenarratívákból vett idézetek és az elbeszélte történetek zárlata megerősíti azt a meggyőződésünket – és a hallgatóságban is azt tudatosítja az erény gyakorlásáról –, amire Vico is céloz kijelentésében: „Horatius azt mondta: »*proprium virtutis laurum* [az erény sajátos babéra]«, vagyis az irigység nem tudja meggátolni az erény diadalát”.⁴⁸

42 Wolff, *i. m.*, 201.

43 „Mais la faculté qui souligne le mieux le rôle protecteur de l'Enfant est son pouvoir de rester éveillé alors que les autres ont succombé au sommeil.” Denise Paulme, *La mère dévorante. Essai sur la morphologie des contes africains*, Gallimard, Paris, 1976, 265.

44 „El is készültek a legények, elmentek, rátaláltak a lányos házra. Tizenegyen mentek be csak, mer a tizenkettedik kicsi vót, nem engedték magukval. / – Mit akarsz te, csúfot teszel minket, hogy ilyen kicsi vagy, mink mindnyájan nagyok vagyunk, ne is gyere.” *Tizenkét testvér* = Nagy Zoltán, *Fanyűvő Jankó. Palócföld meséi és mondái*, szerk. Benedek Katalin, *Magyar Népköltészet Tára, X.*, sorozatszerk. Magyar Zoltán, Balassi, Bp., 2010, 180–181. [AaTh531+MNK 1923A*]

45 *Szegény ember tizenkét fia*, Szuhay, *i. m.*, 93. [AaTh 328+AaTh 556F* +531]

46 „Dans toutes les versions également, il sauve ses aînés en les faisant changer de place durant la nuit avec les enfants de l'ogresse”. Paulme, *i. m.*, 266.

47 Nagy, *i. m.*, 182.

48 Giambattista Vico, *Az új tudomány*, ford. Dienes Gedeon és Szemere Samu, Akadémiai, Bp., 1979, 260.